Islamic Maaref University

Scientific Journal **Commentary Studies**

Vol. 15, Spring 2024, No. 57

An analysis on the eternal punishment of polytheists based on the verse "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ..."

Hamid Naderi Qahfarokhi[1]

1. Assistant Professor of Ma'arif Department of Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
hamid.naderi@sku.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Researchers have considered the two interpretation of "eternal" or "long time" for the Quranic doctrine of "Khulood" or "Immortality in Hell". The presented evidence shows that both views have not paid due attention to the verse "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...". While, this verse can be used to accurately determine the meaning of "Khulood"; therefore, "the need to explain the Quranic teachings in order to guide the servants" and "the feasibility of using this verse to explain the Quranic doctrine of "Khulood" or "Immortality " proves the importance of investigating this issue. Analytical examination of this verse shows that polytheism, in addition to God's non-forgiveness, "requires infinite punishment". Of course, according to other verses, polytheists can create an "obstacle" in this world by using "extensive mercy of God" in front of that "existence", but some do not do this. Also, according to this verse, "the extensive mercy and wisdom of God" and "the possibility of reforming polytheists due to the punishments of the hereafter" cannot create an obstacle against this existence; therefore, eternal punishment for them is in harmony with this verse and other teachings.
Received: 2023.05.02 **Accepted:** 2024.05.13	
Keywords	Khulood, Immortality in torment, verse 48 and 116 of Surah Nisa, God's wrath, non-forgiveness of polytheism.
Cite this article:	Naderi Qahfarokhi, H. (2024). An analysis on the eternal punishment of polytheists based on the verse "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...". *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (1), 153-180. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.147
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.147
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Researchers have considered the two interpretation of "eternal" or "long time" for the Quranic doctrine of "Khulood in Hell". The presented evidence shows that both views have not paid due attention to the verse "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...". While, this verse can be used to accurately determine the meaning of "Khulood"; therefore, "the need to explain the Quranic teachings in order to guide the servants" and "the feasibility of using this verse to explain the Quranic doctrine of "Khulood"" proves the importance of investigating this issue.

Methodology

Analytical examination of this verse shows: one: In this verse, polytheism includes both polytheism (associating partners with God) and disbelief (not accepting the divinity and lordship of God). Two: In this verse, God divides sins into two categories of polytheism and non-polytheism, and considers only polytheism to be unforgivable. If the sin of polytheism is to be forgiven in the future, In this case, this division will be canceled, unless its purpose is only to scare the polytheists, which of course is contrary to appearance; Three: The temporal absoluteness of this verse covers the world and the hereafter; from this, we can conclude that a polytheist (without repenting in this world) will never be forgiven, neither in this world nor in the Hereafter.

Discussion

This non-forgiveness will mean remaining in God's punishment forever. This immortality can be expressed in two ways:

1. Argument based on causal proof (Lemy's proof: finding out the effect through the cause)" as follows: "Polytheism is a sin that God does not forgive"; "Any sin that God does not forgive causes eternal punishment"; so "polytheism causes eternal punishment". The explanation of the middle term is that with the existence of "the polytheists' voluntary polytheism" as the main cause of punishment and "God's non-forgiveness" as the last part of the cause, the components of the cause will be complete and with the survival of the complete cause, the polytheists will remain in divine punishment based on the verse "surely whoever Associates anything with Allah, then Allah forbids the Paradise for him and His abode shall be the Hell Fire."

2. Argument based on demonstration not through the cause (Enny's proof: finding out the cause through the effect)" as follows: "Polytheism is a sin that causes eternal punishment"; "Any punishment that causes eternal punishment is unforgivable", so "polytheism is unforgivable". The explanation of the middle term is that Undoubtedly, God's forgiveness is a formative matter and not merely a credit; therefore, according to the completeness of God's effectiveness in forgiveness, the reason for this non-forgiveness should be sought in the ability of polytheists.

Conclusion

Therefore, the mentioned verse indicates that the sin of polytheism, in addition to God's non-forgiveness, "requires infinite punishment" (appropriate existence). Of course, according to other verses, polytheists can create an "obstacle" in this world by using "extensive mercy of God" in front of that "existence", but some do not do this. Also, according to this verse, "the extensive mercy and wisdom of God" and "the possibility of

reforming polytheists due to the punishments of the hereafter" cannot create an obstacle against this existence; therefore, eternal punishment for them is in harmony with this verse and other teachings.

References

Books

- Holly Quran.
- Ālousī, Mahmoud (1994). *Rouh al-Maānī fī tafsīr al-Qur'an al-azīm*, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmīya. [In Arabic]
- Āmilī (SHahid Avval) , Muhammad (n), *alqawāeid wa alfawāyidfi al-feghh wa al-Usoul wa al-arabīyya*.
- Avicennā, Hossein (1983). *Al-Shifā*, Qom: The library of Ayatollah Mar'ashī Najafi. [In Arabic]
- Behjatpour, Abdul Kareem (2014). *Shinākht nāmeh tanzili surehāe Qur'an kareem*, Qom: Tamhid Institute. [In Persian]
- Cassirer, Ernest (1994). *An essay on man*, translated to Persian by Bozorg Naderzādeh, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Darvīsh, Mohī al-Dīn (1994). *'I'rāb al-Qur'an wa Bayānih*, Damascus: Dar al-Irshad. [In Arabic]
- Hurr 'Āmilī, Muhammad bin Hassan (1988), *Wasā'il al-Shī'a*, Qom: Āl-Albayt (AS) Foundation. [In Arabic]
- Ibn Arabī, Moḥī al-Dīn (1991). *Fosūss al-Hikam*, Tehran: Al-Zahra. [In Arabic]
- Ibn Arabī, Moḥī al-Dīn (1977). *Al-Futuḥāt al-Makkīyyah*, Cairo: Supreme Council for the Care of Arts, Literature and Social Sciences. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Ahmad (1983). *Mu'jam Maqāyīs al-Lugha*, Qom: Maktab al-A'lām al-Islamī. [In Arabic]
- Ibn Qayyim, Muhammad (n). Hādi al-Arwā'h ilā Balād al-Afrāh, Cairo: Madani Press. [In Arabic]
- Javādi Āmolī, Abdullā (2013). *Principles of ethics in the Qur'an*, Qom: Isra. [In Persian]
- Javādi Āmolī, Abdullā (2009). *Tasnim*, Researcher: Hassan Vaezi Mohammadī, Qom: Isra. [In Persian].
- Kulainī, Mohammad bin Ya'qoub (1986). *Al-Kāfī*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīyya. [In Arabic]
- Majlisī, Muhammad Bāqir (1983), *Mir'āt al-Uqūl fi Sharh Akhbār al-Rasūl (PBUH)*, Corrected by Sayed Hāshim Al-Rasūlī, Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīyya.
- Makārem Shirāzi, Naser (1995). *Tafsir Nemooneh*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīya. [In Persian]
- Massoud, jobrān, *Al-Rāed*, translated to Persian by Rezā Anzabi-Najad, Mashhad: Āstān Quds Razavī Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2009). *Education of beliefs*, Qom: International Publishing and Distribution Company. [In Persian]
- Motahhari, Mortezā' (1993). *Adle Ilāhi*, Tehran: Sadrā. [In Persian]
- Qarāatī, Mohsen (2004). *Tafsir Noor*, Tehran: Cultural Center for Lessons from the Qur'an. [In Persian]
- Qardān Qarāmaliki, Mohammad Hasan (2000). *"Why the hell?"* Qom: Islamic Propagation Office of Qom Seminary. [In Persian]
- Qeysari, Mohammad Dawood (1996). *sharh Fosūss al-Hikam*, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Arabic]

- Rāghib Esfahānī, Hossein bin Muhammad (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'*an, Beirut and Damascus: Dar al-elam and Dar al-Shāmīya. [In Arabic]
- Razī, Mohammad Ibn Omar (1999). *Mafātīh al-Ghayb*, Beirut: Dar 'Ihyā al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Sādeghī Tehranī, Mohammad (1986). *Al-Furqān fī Tafsīr alQur'an*, Qom: Islamic Culture Publications. [In Arabic]
- Sadr al-motaallehin, Muhammad (2005), *Tafsīr al-Qur'an al-Karim*, Qom: Bidar Publications. [In Arabic]
- Sadūq (Ibn Babivayh), Mohammad ibn Ali (1997). *Al-Amaāli*, Tehran: Kitabchi. [In Arabic]
- Sadūq (Ibn Babivayh), Mohammad ibn Ali (2006), *Ilal Al-Sharia*, Qom: Davari Bookstore. [In Arabic]
- Sobhānī, Ja'far, (1993), *Al-mohāzerāt fi Al-ilāhyyāt*, Qom, Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tabātabāī, Mohammad Hossein (2011). *Al-Mīzān fī Tafsīr alQur'an*, Tehran: Darul Kitab al-Islāmiya. [In Arabic]
- Tabrisī, Fadl ibn Hassan (1993). *Majma' al-Bāyān* leo*loom al-Qur'an*, Tehran: Naser Khosrow Publications. [In Arabic]

Articles

- Amin Naji, Mohammad Hadi and colleagues (1400). "Analysis of the Concept of khulud in Hell with a Simultaneous Semantic Approach", *Quranic Studies and Ialamic Culture*. 5 (2) 49-72. doi.org/10.22034/isqs.202134462.1689
- Asadinaseb, Mohammad Ali (2013). “The monotheistic system of the Qur'an, the negation of the eternal punishment of criminals", *Qabasat* 19 (74). 147-174.
- Dehghani Mahmoudabadi, Mohammad Hossein and Balanian, Mohammad Reza (2009). "An analysis of the immortality of the afterlife punishment from the point of view of Mulla Sadra and its comparison with verses and narrations*", Comparative Theology*, 1 (2). 134-117.
- Haji Ismaili, Mohammadreza and Nasiri, Mustafa (2010). "An introduction to analyzes and approaches of Islamic thinkers in the issue of human immortality in the Hereafter punishment", *Islamic Studies: Philosophy and theology*. 43 (2). 65-90.
- Hammami, Abbas and Ali Najimi, Mohsen (2014). "An Intellectual examination and Quranic evidences, narration on the proof of the concept of Khulud, which means the non-continuity of punishment in hell", *Journal of Quran and hadith Research*. 9 (2). 43-66.
- Izadi, Janan; Sadeqi Hasan Abadi, Majid and Yusefi kazaj, Fatemeh (2016). "Ibn Qayyim Al-Jawziyyah and Allameh Tabataba’i on Immortality in Hell", *Comparative theology*. 7 (2). 86-96. doi.org/10.22108/coth.2016.20770
- Jamshidian, Nayyere and Al-Rasoul, Sosan (2009). "Eternity and Immortality in Heaven and Hell from the Perspective of the Holy Quran", *Quranic studies*. 1 (3). 108-89.
- Rezaee Haftador, Hassan, Esma’ili, Mohammad Ali and Saifali, Ali (2018). "Assessment of the “Punishment Cessation” Theory in Dr. Sadeqi Tehrani’s View", *Quranic researches*. 24 (3). 33-58. doi.org/10.22081/JQR.2018.52187.2208
- Qayyumzadeh, Mahmoud (2010). "The Problem of the Permanence of Reward and Punishment in the Next World from the Quranic Point of View. *Journal of Philosophical Theological Research (JPTR)*. 25 (2). 115-142. doi.org/10.22091/PFK.2010.157

مجلة دراسات تفسيرية
جامعة المعارف الإسلامية
السنة ١٥ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٥٧

تحليل خلود عذاب المشركين من خلال الآية «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...»

حميد نادري قهفرخي[١]

١. استاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة شهركرد، شهركرد، ايران.
hamid.naderi@sku.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٤/١٠/١١ **تاريخ القبول:** ١٤٤٥/١١/٠٤	الباحثون عن المعلومة القرآنية"الخلود في جهنم"يعتبرون معنيين "الأبدية" أو "الزمن الطويل". وتدل الأدلة المقدمة على أن كلا وجهتي النظر لم يعيرا الاهتمام الواجب لآية «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...» في تحليلهما؛ وبينما يبدو أن هذه الآية يمكن استخدامها لتحديد معنى الخلود بدقة؛ ولذلك فإن "ضرورة التفسير الدقيق للتعاليم القرآنية لهداية العباد"و"جدوى استخدام هذه الآية لبيان المعنى القرآني للخلود" تثبت أهمية دراسة هذه المسألة. ويبين البحث التحليلي لاكتشاف "اللمّي" و"الإني" في الآية المذكورة أن خطيئة الشرك، مع عدم مغفرة الله، "تتطلب عقوبة غير متناهية". وبطبيعة الحال، ووفقاً لآيات أخرى، يمكن للمشركين أن يخلقوا "مانع" في العالم باستخدام "رحمة الله الواسعة" أمام هذا "المقتضى"، لكن البعض لا يفعل شيئاً من هذا القبيل.كما أنه بحسب هذه الآية فإن "رحمة الله الواسعة وحكمته" و"إمكانية إصلاح المشركين" لا يمكن أن تكون عائقاً أمام هذا المقتضى؛ ولذلك فإن العذاب الأبدي لهم يتوافق مع هذه الآية وغيرها من التعاليم.
الألفاظ المفتاحية	الآيتان ٤ و ١١٦ من سورة النساء، الخلود في العذاب، غضب الله، عدم مغفرة الشرك.
الاقتباس:	نادري قهفرخي، حميد (١٤٤٥). تحليل خلود عذاب المشركين من خلال الآية «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...». *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (١)، ١٨٠ ـ ١٥٣. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.147
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.147
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

دانشگاه معارف اسلامی

تحلیلی بر جاودانگی عذاب مشرکان بر اساس آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...»

حمید نادری قهفرخی[1]

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

hamid.naderi@sku.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

(۱۵۳ ـ ۱۷۴)

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۲/۱۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۲/۲۴

چکیده

محققان برای آموزهٔ قرآنی «خلود در جهنم» دو معنای «جاودانه» یا «زمان طولانی» را در نظر می‌گیرند. ادلهٔ ارائه‌شده نشان می‌دهد هر دو دیدگاه در تحلیل‌های خود به آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...» توجه شایسته‌ای نکرده‌اند؛ در حالی‌که به‌نظر می‌رسد از این آیه بتوان برای تعیین دقیق معنای خلود بهره گرفت؛ از این‌رو «ضرورت تبیین دقیق آموزه‌های قرآنی جهت هدایت بندگان» و «امکان‌سنجی به‌کارگیری این آیه در تبیین معنای قرآنی خلود» اهمیت بررسی این مسئله را ثابت می‌کند. بررسی تحلیلی کشف «لمّی» و «إنّی» آیه مورد اشاره نشان می‌دهد گناه شرک در کنار عدم مغفرت خداوند «مقتضی عذابی بی‌نهایت» است. البته با توجه به سایر آیات مشرکان می‌توانند در دنیا با استفاده از «رحمت گسترده خداوند» خود در مقابل این «مقتضی»، «مانع» ایجاد کنند، اما برخی چنین کاری را انجام نمی‌دهند. هم‌چنین با توجه به این آیه «رحمت گسترده و حکمت خداوند» و «امکان اصلاح مشرکان» نمی‌تواند مانعی در برابر این اقتضا باشد؛ از این‌رو عذاب جاودانه برای آنان هماهنگ با این آیه و سایر آموزه‌ها است.

واژگان کلیدی

آیه ۴۸ و ۱۱۶ سوره نساء، خلود در عذاب، قرق‌گاه خداوند، عدم بخشش شرک.

استناد:

نادری قهفرخی، حمید (۱۴۰۳). تحلیلی بر جاودانگی عذاب مشرکان بر اساس آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...». *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۱)، ۱۸۰ ـ ۱۵۳. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.147

کد DOI:

https://doi.org/10.22034/15.57.147

ناشر:

دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

از گذشته جاودانگی عذاب برخی دوزخیان به‌خاطر عدم رعایت تناسب میان جرم و جزا مورد بحث جدی قرار گرفته است؛ زیرا این افراد در مدت محدودی از زندگی این دنیا، گناهانی مثل شرک یا کفر را مرتکب شده‌اند؛ اما بر اساس برداشتی از قرآن کریم عذابی همیشگی در انتظار آنان خواهد بود: «هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»،[۱] «يَخْلُدْ فِيهِ».[۲] در نگاه اولیه این جاودانگی عذاب به‌خاطر گناهی محدود در این دنیا، با عدالت خدا و آیات نافی ظلم از خدای متعال[۳] ناسازگار به‌نظر می‌رسد.

محققان در مواجهه با این اشکال دو رویکرد کلی دارند؛ برخی از آنان «جاودانه بودن» عذاب این مجرمان را با توجه به دلائلی «خردپذیر» و «عادلانه» می‌دانند.[۴] در مقابل، برخی دیگر جاودانگی عذاب، را عقیده‌ای «غیرعادلانه» و «خردستیز» قلمداد می‌کنند؛ از این‌رو ضمن در نظر گرفتن معنای «مدت طولانی» برای واژه خلود بر این باورند که مجرمان بعد از تحمل سختی‌ها، از جهنم نجات پیدا می‌کنند.[۵] برخی دیگر نیز بر این باورند با وجود باقی‌ماندن برخی گنهکاران در جهنم، از عذاب‌های آن لذت می‌برند.[۶] مهم‌ترین ادله آنان «رحمت گسترده خداوند»، «لزوم رعایت تناسب بین جرم و جزا» و نص برخی از آیات قرآن مانند: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا»[۷] در لزوم برابری پاداش و جزا است؛[۸] این در حالی است که در عذاب جاودانه چنین تناسبی رعایت نشده است. این گروه بر این اساس تمام ادله مخالف نظر خود را توجیه یا تأویل می‌کنند.[۹]

«تبیین همه ابعاد آموزه‌های قرآن کریم» و «دفع شبهات» ایجاب می‌کند، این مسئله از زوایای گوناگون مورد بررسی قرار گیرد. قرآنی بودن این آموزه باعث شده است مفسران بسیاری در ضمن مباحث خود به این مسئله توجه کنند.[۱۰]

---

۱. بقره / ۸۱.
۲. فرقان / ۶۹.
۳. ر.ک: نساء / ۴۰.
۴. صدرالمتألهین، ***تفسیر القرآن الکریم***، ج ۵، ص ۳۶۹ ـ ۲۶۷؛ طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱، ص ۴۱۲ و ۴۱۴؛ مطهری، ***عدل الهی***، ص ۲۰۶؛ مصباح‌یزدی، ***آموزش عقاید***، ص ۱۶۷؛ مکارم‌شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۱، ص ۳۲۴ و ۳۳۶ ـ ۳۳۶.
۵. ابن‌قیم، ***حادی الارواح***، ص ۳۷۰ ـ ۳۶۵؛ اسدی‌نسب، « نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۶۷؛ صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۸، ص ۳۴۱.
۶. ابن‌عربی، ***الفتوحات المکیة***، ج ۳، ص ۶۹ ـ ۶۸.
۷. شوری / ۴۰.
۸. اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۶۱.
۹. همان: ۱۵۵ ـ ۱۵۱.
۱۰. ر. ک: مکارم‌شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۹، ص ۲۴۸ ـ ۲۳۹.

بسیاری دیگر هم این مسئله را از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار داده‌اند که مهم‌ترین این جنبه‌ها عبارتند از:

الف) از حیث واژه‌شناسی؛[۱]

ب) از بُعد قرآنی؛[۲]

ج) از جنبه قرآنی و روایی؛[۳]

د) از زاویه فلسفی و عقلانی؛[۴]

هـ) از حیث عرفانی؛[۵]

و) به‌صورت تطبیقی بین نظرات متفکران اسلامی.[۶]

اما با این‌حال نگاهی به این تحقیقات نشان می‌دهد نکته مشترک بین همه آنها مغفول ماندن آیه: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...» است؛[۷] زیرا اولاً: غالب تحقیقات هیچ اشاره‌ای به این آیه نداشته‌اند؛[۸] ثانیاً: برخی از تفاسیر به‌صورت گذرا فقط به دلالت این آیه بر جاودانگی عذاب اشاره کرده‌اند؛[۹] ثالثاً: برخی تحقیقات به‌صورت ناتمام و مبهم این آیه را از این حیث مورد بررسی قرار داده‌اند.[۱۰] این در حالی است که بر اساس این آیه شرک گناهی نابخشودنی است و به‌نظر می‌رسد، بخشیده نشدن این گناه موجب عذاب ابدی می‌شود؛ به‌عبارت دیگر عدم بخشش گناه شرک «مقتضی» «عذاب بی‌نهایت» است.

---

۱. امین ناجی و همکاران، «واکاوی مفهوم خلود در جهنم با رهیافت معناشناسی هم‌زمانی»، ***مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی***، ش ۲، ص ۷۸ ـ ۵۳.

۲. قیوم‌زاده، «بررسی مسئله دوام پاداش و کیفر اخروی با رویکرد قرآنی»، ***پژوهش‌های فلسفی ـ کلامی***، ش ۴۴ ـ ۴۳، ص ۱۴۲ ـ ۱۱۵.

۳. قدردان قراملکی، ***جهنم چرا؟***، ص ۲۵۴ ـ ۲۴۶.

۴. صدرالمتألهین، ***تفسیر القرآن الکریم***، ج ۵، ص ۳۶۹ ـ ۲۶۷؛ مطهری، ***عدل الهی***، ص ۲۰۶؛ مصباح‌یزدی، ***آموزش عقاید***، ص ۱۶۷؛ اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۷۴ ـ ۱۴۷؛ دهقانی محمودآبادی و بلانیان، «تحلیلی بر جاودانگی عذاب اخروی از دیدگاه ملاصدرا و تطبیق آن با آیات و روایات»، ***الهیات تطبیقی***، ش ۲، ص ۱۳۴ ـ ۱۱۷.

۵. قیصری، ***شرح فصوص الحکم***، ج ۱، ص ۴۳۱.

۶. ایزدی، صادقی حسن‌آبادی و یوسفی کزج، «خلود در عذاب جهنم از منظر ابن‌قیم جوزی و علامه طباطبایی»، ***الهیات تطبیقی***، ش ۱۶، ص ۸۳ ـ ۶۸.

۷. نساء / ۴۸ و ۱۱۶.

۸. آدرس‌ها گذشت.

۹. آلوسی، ***روح المعانی***، ج ۳، ص ۵۰.

۱۰. همامی و نجیمی، «بررسی عقلی و شواهد قرآنی، روایی بر اثبات مفهوم خلود به‌معنای عدم پیوستگی عذاب در جهنم»، ***پژوهشنامه قرآن و حدیث***، ش ۱۷، ص ۵۳ ـ ۵۲.

اثبات این فرضیه نقش مهمی در «خردگریز» کردن جاودانگی عذاب مشرکان خواهد داشت و به این ترتیب افزون بر توسعه ادله عذاب ابدی مشرکان، باید به دلایل مخالفان نیز به‌گونه دیگری نگریست. بر همین اساس برای رسیدن به این هدف در قسمت اول این نوشتار با بررسی تحلیلی آیه مورد اشاره اقتضای گناه شرک نسبت به عذاب جاودانه بررسی می‌شود (بررسی وجود مقتضی برای عذاب جاودانه). در ادامه نیز ضمن مطرح کردن شبهات موجود در این زمینه، وجود مانع برای این عذاب با توجه به همین آیه بررسی می‌شود (بررسی مفقود بودن مانع برای عذاب جاودانه). در نهایت اگر ثابت شد که مقتضی موجود و مانع نیز مفقود است، می‌توان نتیجه گرفت که آیه مورد بحث بر جاودانه بودن عذاب مشرکان دلالت دارد.

اقتضای گناه شرک نسبت به عذابِ جاودانه

در مقدمه اشاره شد که محققان برای واژه «خلود» در قرآن کریم معنای «جاودانه» یا «زمان طولانی» را در نظر می‌گیرند. به‌نظر می‌رسد برای تعیین یکی از این دو معنا، بتوان از آیـه: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ ...»[1] بهره گرفت. برای روشن شدن این مطلب بیان چند نکته ضروری است:

۱. مقدمات استدلال به آیه ۴۸ سوره نساء

بر اساس تفکر اسلامی هدف از آفرینش انسان رسیدن به کمال نهایی از طریق انجام افعـال اختیـاری در مسیر تکامل خود است. از این‌رو مسیر زندگی بشر، دو سویه قرار داده شده تا زمینـه انتخـاب و گـزینش برای وی فراهم شود و به‌طور طبیعی یک راه آن هم به‌سوی شقاوت و عذاب خواهد بود که بالتّبع (و نـه بالاصالة) مورد اراده الهی واقع می‌شود. از طرف دیگر انتخاب آگاهانه، علاوه بـر قـدرت بـر انجـام کـار، فراهم شدن زمینه‌های بیرونی برای کارهای گوناگون، وجود میل و کشش درونی به‌سـوی آنهـا، نیازمنـد شناخت صحیح نسبت به کارهای خوب و بد است.[2] در همین راستا، خداوند دستوراتی را از طریق وحی در اختیار انسان قرار داده تا با عمل به آنها به طرف کمال حقیقی خود حرکت کند. در تعدادی از آیات قـرآن از این دستورات با عنوان «حدود الله» یاد شده است: «تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ».[3] معـانی لغـوی «حـدّ»[4] در کنـار سیاق این آیات نشان می‌دهد که مراد از «حدود الله»، احکامی هسـتند کـه نبایـد بـه آنهـا نزدیـک شـد

---

۱. نساء / ۴۸ و ۱۱۶.

۲. مصباح‌یزدی، ***آموزش عقاید***، ص ۱۷۸ ـ ۱۷۷.

۳. بقره / ۱۸۷ و ۲۲۹؛ نساء / ۱۳؛ طلاق / ۱.

۴. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۲۱؛ ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۲، ص ۳.

(محرّمات) یا از آنها تجاوز کرد (واجبات). مهم‌ترین و مؤکدترین این دستورات پرستش خداوند و دوری از شرک است.[۱]

در روایات از این دستورات با عنوان «حِمَي اللَّهِ» یاد شده است: «إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى وَ حِمَي اللَّهِ مَحَارِمُهُ».[۲] واژه «حِمی» در لغت به‌معنای منع کردن و دفاع کردن از چیزی است؛[۳] از این‌رو در اصطلاح «حمی»، قرق‌گاه و جایی است که استفاده از آب و علف زمین آنجا فقط برای یک فرد آزاد بوده و دیگران حق ورود به آن منطقه را ندارند[۴] و اگر انسان یا حیوانی به آنجا وارد شود، از آزار و حمله صاحب زمین در امان نیست. بر همین اساس در روایات مورد اشاره محارم خداوند مانند قرق‌گاهی قرار داده شده که بندگان حق ورود به آن را ندارند. بنابراین ورود بدون اجازه در این قرق‌گاه و شکستن آن جرمی بزرگ محسوب می‌شود. از سویی دیگر بدون شک انجام هر گناهی از جمله شرک ورزیدن به خدای متعال، مخالفت صریح با امر و نهی الهی و در نهایت ورود بدون اجازه در قرق‌گاه خداوند است؛ بر همین اساس خداوند حق دارد قرق‌شکنان (گناه‌کاران مشرک یا مسلمان) را مجازات کند؛ البته با رعایت عدالت در سه حوزه:

عدالت تکوینی؛ که عبارت است از رعایت استحقاق‌ها در افاضه وجود و امتناع نکردن از افاضه و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال را داراست.[۵]

عدالت تشریعی؛ این عدالت به این معناست که خداوند تکالیفی را به انسان می‌رساند که موجب کمال و سعادت وی و باعث استوار شدن زندگی دنیوی و اخروی او می‌شود. همچنین این عدالت اقتضا می‌کند که خداوند بیشتر از توان انسان، به او تکلیف محوّل نکند.[۶]

عدالت جزائی؛ مفهوم این عدالت آن است که خداوند حق کسی را تباه نمی‌کند و هر کسی را متناسب با اعمال او پاداش می‌دهد. همچنین این عدالت اقتضا می‌کند که افرادی که به آنان تکلیفی ابلاغ نشده، مجازات نشوند؛[۷] از این‌رو مجازات خداوند مختص کسانی است که از هر جهت حجت بر آنان تمام شده باشد، نه افراد جاهل یا مستضعف.

بر همین اساس می‌توان ادعا کرد که مجازات گنهکاران مشرک یا مسلمان مطابق با عدالت است؛ زیرا:

---

۱. نساء / ۳۶؛ انعام / ۱۵۱؛ اعراف / ۳۳.
۲. حرعاملی، ***وسائل الشیعه***، ج ۲۷، ص ۱۶۷ و ۱۶۱.
۳. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۵۹.
۴. مسعود، ***الرائد***، ج ۱، ص ۶۹۸.
۵. مطهری، ***عدل الهی***، ص ۵۸ ـ ۵۷.
۶. سبحانی، ***محاضرات***، ص ۱۵۹.
۷. همان.

اولاً: خداوند براساس عدالت تکوینی خود تمام زمینه‌های رسیدن به کمال همه انسان‌ها از جمله: وجود انسان، فطرت، عقل، اختیار و غیره را در اختیار آنان قرار داده است.[۱]

ثانیاً: عدالت تشریعی خداوند هم در مورد انسان‌ها رعایت شده است؛ زیرا جهانی بودن رسالت پیامبر اکرمﷺ،[۲] خاتمیت نبوت ایشان[۳] و هماهنگی میان محتویات اسلام و آفرینش انسان[۴] همگی گواه جاودانگی و عمومیت پیام‌های قرآن هستند. قرآن کریم همه امور مربوط به هدایت انسان به سعادت دنیایی و آخرتی را بیان کرده است، به‌نحوی‌که اگر رهنمودهای این کتاب شریف نبود، انسان به هدف اصلی خود از آمدن به این جهان نمی‌رسید. اقتضاء این جامعیت آن است که قرآن کریم تمامی برنامه‌های مورد نیاز برای سعادت دنیوی و اخروی را در اختیار انسان قرار داده است. از طرف دیگر در قرآن تصریح شده است که هر کسی به اندازه توانش مکلف شده است.[۵] بنابراین اگر در آیاتی خداوند انسان‌ها از شرک ورزیدن نهی می‌کند،[۶] این نهی نشان می‌دهد که اولاً: شرک نورزیدن در مسیر کمال انسان امری ضروری است؛ ثانیاً: انسان‌ها می‌توانند به خدا شرک نورزند.

۲: کیفیت استدلال به آیه ۴۸ سوره نساء برای اثبات جاودانگی عذاب مشرکان

بر اساس مطالب قسمت قبل، می‌توان ادعا کرد با وجود رعایت عدالت تکوینی و تشریعی، خداوند بر اساس عدالت جزایی خود حق دارد هر گنهکاری را متناسب با وضعیت وی مجازات کند، اما با این وجود در آیاتی از قرآن کریم تصریح می‌کند که گنهکاران می‌توانند از مجازات نجات پیدا کنند.[۷] نمونه‌ای دیگر از این آیات در سوره نساء آمده است: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ»[۸] بر اساس این آیه خداوند گناهان را به دو دسته شرک و غیرشرک تقسیم می‌کند و گناهان غیرشرک را می‌آمرزد، اما شرک نابخشودنی خواهد بود: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ». برای روشن شدن ابعاد این فقره یادآوری چند نکته ضروری است:

الف) شرک در این آیه هم شامل شرک اصطلاحی (قرار دادن شریک برای خداوند) و هم شامل کفر

---

۱. انسان / ۳؛ روم / ۳۰.
۲. سبأ / ۲۸.
۳. احزاب / ۴۰.
۴. روم / ۳۰.
۵. بقره / ۲۸۶.
۶. انعام / ۱۵۱.
۷. برای نمونه: زمر / ۵۳.
۸. نساء / ۴۸ و ۱۱۶.

(نپذیرفتن الوهیت و ربوبیت خداوند) است؛[۱] به‌خصوص اینکه آیات ۵۶ ـ ۴۴ سوره نساء به‌صورت مستقیم درباره اهل‌کتاب (یهودیان) و تهدید آنان است؛[۲] بدیهی است که شرک اصطلاحی بر اهل‌کتاب منطبق نخواهد بود. البته این آیه شرک خفی را در بر نمی‌گیرد؛ زیرا انتهای آیه تصریح می‌شود: «فَقَدِ افْتَرَى إِثْمًا عَظِيمًا».[۳] بدیهی است که در شرک خفی هیچ افترایی به‌خدا بسته نمی‌شود.

در این مورد ممکن است این دیدگاه مطرح شود که انسان‌ها فطرتاً خداجو خلق شده‌اند؛ از این‌رو هرچند مشرکان به شکل علنی ادعای شرک می‌کنند، اما این یک شرک ظاهری و اظهاری است ولی در باطن خود خداجو هستند؛ بر همین اساس نمی‌توان آنان را مشرک حقیقی دانست.

بررسی: بر فرض پذیرش این دیدگاه قاعدتاً خدا باید همه مشرکان را ببخشد؛ زیرا شرک آنان ظاهری و غیرحقیقی است؛ از این‌رو تقسیم‌بندی آیه مورد بحث لغو خواهد بود یا باید تهدید موجود در آن را مجازی و فقط برای ترساندن مشرکان محسوب کرد که البته خلاف ظاهر است.

ب) بخشیده نشدن شرک منوط به عدم توبه فرد مشرک است و گرنه اگر مشرکی قبل از مرگ توبه کند، بدون شک توبه او همانند سایر گناهان پذیرفته می‌شود: «به کسانی‌که کفر ورزیدند بگو: اگر از کفر خود بازایستند [و مسلمان شوند] گذشته آنان [از قبیل کفر] بخشیده خواهد شد».[۴] بر همین اساس این آیه گویای آن است که خداوند مشرکان را بر اساس تفضّل خود نمی‌بخشد.[۵] توضیح بیشتر اینکه «يَغْفِرُ» از ماده «غفر» به‌معنای «پوشاندن و محو اثر» است.[۶] برای این پوشاندن و محو کردن چند راه می‌توان تصور کرد: الف) پذیرش توبه؛ ب) پذیرش کارهای خیر فرد و با اثر آن کارها آثار گناه را از بین بردن؛ ج) عذاب کشیدن در جهنم؛ د) تفضّل خداوند به فرد.

از بین این چهار راه، توبه باعث محو آثار شرک می‌شود، اما سه راه دیگر هیچ کارآیی ندارد؛ زیرا شرک نابودکننده اعمال است[۷] و در آخرت هم امکان انجام کار خیر وجود ندارد. از سویی دیگر در قسمت بعد ثابت می‌شود عذاب‌های آخرتی نمی‌توانند آثار شرک را از بین ببرند. از طرف دیگر آیه موردبحث تأکید می‌کند که بخشش از روی تفضل برای شرک امکان ندارد.

---

۱. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۴، ص ۳۷۱.
۲. رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۱۰، ص ۹۸.
۳. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۷، ص ۹۹.
۴. انفال / ۳۸.
۵. رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۱۰، ص ۹۸.
۶. ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۴، ص ۳۸۵.
۷. زمر / ۶۵.

ج) اطلاق زمانی این آیه دنیا و آخرت را در بر می‌گیرد؛ از این‌رو می‌توان ادعا کرد فرد مشرک (بدون توبه کردن در این دنیا) هیچ‌گاه نه در این دنیا و نه در آخرت بخشیده نخواهد شد. این عدم بخشش به‌معنای باقی‌ماندن همیشگی در مجازات خداوند خواهد بود. این جاودانگی را به دو شکل می‌توان تقریر کرد:

اول: تقریر بر اساس «کشف لمّی (پی بردن به معلول از طریق علّت)»[1] بدین شکل: «شرک گناهی است که خداوند آن را نمی‌بخشد»؛ «هر گناهی که خداوند آن را نبخشد، موجب عذاب ابدی است»؛ پس «شرک موجب عذاب ابدی است». توضیح حد وسط، این‌گونه است که بر اساس مطالب قبل روشن شد که با وجود «شرک اختیاری مشرکان» به‌عنوان علت اصلی مجازات و «نبخشیدن خداوند» به‌عنوان جزء اخیر علت تامّه، اجزای علّت تامّه کامل خواهد بود و با بقای علّت تامّه، مشرکان در مجازات الهی باقی خواهند ماند. از طرف دیگر خداوند در مقام مشخص کردن این مجازات، وعید داده است که هر کسی به خداوند شرک ورزد بهشت را بر وی حرام می‌کند و جایگاهش آتش خواهد بود: «إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ»؛[2] اضافه کردن عدم بخشیده شدن شرک به جمله شرطیه مورد اشاره در این آیه نشان می‌دهد با وجود بقاء شرک، جزای آن هم باقی خواهد ماند. بدیهی است این مطلب چیزی جز جاودانگی عذاب نخواهد بود. در قسمت بعد هم ثابت می‌شود چیزی به‌عنوان مانع در برابر این علت وجود ندارد؛ از این‌رو عدم بخشایش شرک به «کشف لمّی» علت جاودانگی مجازات مشرکان است.

دوّم: تقریر بر اساس «کشف إنّی (پی بردن به علت از طریق معلول)»[3] بدین شکل: «شرک گناهی است که موجب عذاب ابدی می‌شود»؛ «هر عذابی که موجب عذاب ابدی شود، غیرقابل بخشش است»، پس «شرک غیرقابل بخشش است». برای توضیح حد وسط اشاره به این نکته لازم است که بدون شک مغفرت خداوند امری تکوینی است و نه صرفاً اعتباری؛ از این‌رو با توجه به کامل بودن فاعلیّت خداوند در بخشش، باید علت این عدم بخشش را قابلیّت قابل جستجو کرد؛ به‌عبارت دیگر عدم بخشایش خداوند معلول و حاکی از عدم صلاحیت مشرکان برای بخشایش باشد. چرایی این مطلب در ادامه بررسی می‌شود.

۳. علت بخشیده نشدن گناه شرک توسط خداوند

با وجود تصریح قرآن کریم به عدم بخشش شرک در دو قسمت از قرآن کریم،[4] غالب قریب به اتفاق تفاسیر (به‌جز سه تفسیر) و تحقیقات انجام شده به علت یا حکمت بخشیده نشدن شرک هیچ اشاره‌ای

---

۱. در این نوع برهان، حد وسط واسطه در ثبوت و اثبات حد اکبر برای اصغر است. (ابن‌سینا، ***برهان شفاء***، ص ۸۰ ـ ۷۹)
۲. مائده / ۷۲.
۳. در این نوع برهان، حد وسط فقط واسطه در اثبات حد اکبر برای اصغر است. (ابن‌سینا، ***برهان شفاء***، ص ۸۰ ـ ۷۹)
۴. نساء / ۴۸ و ۱۱۶.

نکرده‌اند.[۱] این در حالی است که به‌طور قطع بخشیده نشدن شرک امری بدون حکمت نخواهد بود و شاید با توجه به این علت راحت‌تر و دقیق‌تر بتوان جاودانه بودن عذاب شرک را تحلیل کرد؛ بر همین اساس باید به‌دنبال کشف علت بخشیده نشدن شرک بود.

از نظر برخی مفسران آمرزیده نشدن شرک به‌خاطر این است که سراسر عالم خلقت، رحمت خداوند و اساس این خلقت عبودیت خلق و ربوبیت خداوند است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ».[۲] بدیهی است که با گناه شرک و کفر عبودیتی در کار نخواهد بود؛[۳] به‌تعبیر برخی دیگر از مفسران: «لأنه [الشرك] انقطاع الصلة بين العبد و ربه»[۴] و «شرک، خروج از مدار حقّ و بریدن از خدا و پیوستن به دیگری است.»[۵] توضیح بیشتر اینکه بر اساس آیات قرآن کریم خداوند سایر مخلوقات خود را مسخر انسان قرار داده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا».[۶] از طرف دیگر هدف از خلقت انسان هم چیزی جز عبادت و بندگی نیست.[۷] از این‌رو نپذیرفتن اولوهیت و ربوبیت خداوند در واقع بی‌اعتنایی و مسخره کردن خداوند و برنامه‌های او برای هدایت انسان است. از این‌رو با عدم پذیرش الوهیت و ربوبیت خداوند بخشش کافران و مشرکان از جانب خداوند وجهی ندارد.

این در حالی است که سایر گناهان اگرچه تجاوز به حریم و قرق‌گاه خداست، اما به‌هر حال فرد گناهکار الوهیت و ربوبیت خداوند را پذیرفته است، اگرچه گاهی مواقع به لوازم این پذیرش پای‌بند نباشد و با انجام گناه در مقام عمل ربوبیت خداوند را نادیده بگیرد؛ بر همین اساس خداوند در مقام مؤاخذه از موضع رحمت با وی برخورد می‌کند.

۴. امکان تخصیص خوردن آیه و بخشیده شدن شرک

خداوند در این آیه از ابتدا گناهان را به دو دسته شرک و غیرشرک تقسیم می‌کند و فقط شرک را غیرقابل بخشش می‌داند؛ اگر قرار باشد گناه شرک هم در ادامه بخشیده شود؛ در این صورت اولاً: این تقسیم‌بندی لغو خواهد بود، مگر اینکه هدف از آن فقط ترساندن مشرکان باشد که البته این حالت خلاف ظاهر آیه و تهدید موجود در آن است؛ ثانیاً: در قسمت قبل ثابت شد که علت نبخشیده شدن شرک، قطع رابطه بین

---

۱. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۳، ص ۸۹؛ رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۱۰، ص ۹۹ ـ ۹۸؛ آلوسی، ***روح المعانی***، ج ۳، ص ۵۲ ـ ۵۰.
۲. ذاریات / ۵۶.
۳. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۴، ص ۳۷۱.
۴. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۷، ص ۹۹.
۵. قرائتی، ***تفسیر نور***، ج ۲، ص ۸۰.
۶. بقره / ۲۹؛ همچنین: جاثیه / ۱۳ ـ ۱۲؛ ابراهیم / ۳۳ ـ ۳۲؛ نحل / ۱۲.
۷. ذاریات / ۵۶.

مشرک و خداوند است و تا زمانی که این علت باقی باشد، بخشش مشرک بی‌معنا خواهد بود. در قسمت بعد هم ثابت می‌شود دلیل محکمی برای برقراری این رابطه وجود ندارد؛ از این‌رو به‌نظر می‌رسد فضا و سیاق این آیه غیرقابل تخصیص باشد و جایی برای بخشیده شدن شرک باقی نمی‌گذارد. این مطلب حداقل سه نکته اساسی در پی دارد:

نکته اول: برخی محققان ضمن فرق گذاشتن بین دو مفهوم «جاودانگی آتش» و «جاودانگی در آتش» قائل شده‌اند که بعد از مدتی آتش جهنم از بین می‌رود و با از بین رفتن آتش، عذاب افراد در جهنم نیز قطع خواهد شد.[۱]

در بررسی این دیدگاه باید گفت: اولاً: بخشیده شدن مشرکان به‌طور کامل مخالف آیه ۴۸ سوره نساء است؛ ثانیاً: این نظریه بر فرض تمام بودن همه مقدمات آن در نهایت انقطاع عذاب جهنم را ثابت می‌کند، اما با توجه به آیه ۴۸ سوره نساء نمی‌تواند دخول در بهشت یا انقطاع سایر مجازات از قبیل قطع ارتباط این افراد با خداوند را ثابت کند؛ زیرا در برخی آیات محجوب بودن مجرمان از پروردگارشان به‌عنوان عذابی غیر از جهنم معرفی شده است: «كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ * ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُو الْجَحِيمِ»[۲] در این آیه حرف عطف «ثُمَّ» گویای آن است که محجوب بودن از خداوند چیزی غیر از ورود در دوزخ است.

نکته دوّم: عدم بخشش مشرکان در آیه ۴۸ سوره نساء وضعیت مبهم و نامعلوم آنان را در سایر آیات مشخص می‌کند؛ زیرا در دو سوره هود و انعام، ضمن مشخص شدن عذاب جاودانه برای برخی گناهکاران، انقطاع این عذاب منوط به خواست خداوند شده است:

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ»؛[۳]
«فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ * خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ».[۴]

---

۱. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۱۷، ص ۱۳۲ ـ ۱۳۱ و ۱۳۶ ـ ۱۳۵.
۲. مطففین / ۱۶ ـ ۱۵.
۳. انعام / ۱۲۸؛ و در روزی که (خداوند) همه آنان را محشور می‌کند [و به آنان می‌گوید:] ای گروه [شیاطینِ] جنّ، قطعاً از انسان‌ها [پیروان] فراوانی یافتید و پیروان آنان از میان انسان‌ها می‌گویند: «پروردگار ما! ما از یکدیگر بهره‌برداری کردیم؛ و به سرآمدی رسیدیم که برای ما مقرّر داشتی» (خدا) می‌گوید: «آتش جایگاه شماست؛ درحالی‌که در آن جاودانه هستید، مگر آنچه خدا بخواهد».
۴. هود / ۱۰۷ ـ ۱۰۶؛ و امّا کسانی که بدبخت شدند، در آتش‌اند؛ درحالی‌که برای آنان در آن، فریاد و ناله‌ای است. [آنان] در آنجا تا زمانی ماندگارند که آسمان‌ها و زمین برپاست، جز آنچه پروردگارت بخواهد؛ [زیرا که] پروردگارت آنچه را بخواهد انجام می‌دهد.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در این آیات برداشتن عذاب جاودانه برخی مجرمان منوط به خواست خداوند شده است: «إِلاَّ ما شاءَ اللَّهُ» و «إِلاَّ ما شاءَ رَبُّكَ»؛ لذا اگر خداوند بخواهد، این عذاب از آنان برداشته می‌شود. بر همین اساس وضعیت وقوع این عذاب در هاله‌ای از ابهام است، اما آیه ۴۸ سوره نساء به‌طور صریح معلوم می‌کند که خداوند چنین خواستی نسبت به عذاب مشرکان ندارد. این مطلب در روایتی ابن‌عباس نقل شده است.[۱] ترتیب نزول این سوره‌ها هم این برداشت را تأیید می‌کند؛ زیرا سوره هود پنجاه‌ودومین، سوره انعام پنجاه‌وپنجمین و سوره نساء نودودوّمین سوره در ترتیب نزول هستند.[۲] در عرف عقلاء نیز هیچ اشکالی ندارد که امری در ابتدا به‌صورت مبهم ذکر شود، ولی در ادامه ابهام آن با کلامی دیگر برطرف گردد.

نکته سوم: پیش‌تر اشاره شد که از نظر برخی محققان برخی گنهکاران با وجود باقی‌ماندن در جهنم از عذاب‌های آن لذت می‌برند.[۳] در بررسی این دیدگاه باید به این نکته اشاره کرد که اگر لذت بردن در جهنم حاصل مغفرت خداوند باشد، این دیدگاه با آیه ۴۸ سوره نساء در تعارض است.

در یک جمع‌بندی با توجه به مطالب گذشته می‌توان ثابت کرد از بین دو معنای «جاودانه» و «مدت طولانی» انتخاب معنای «جاودانه» برای واژه «خلود» به‌طور کامل مطابق با آیه سوره نساء است. البته ممکن است در این زمینه سؤال‌هایی برای عقل مطرح باشد، قسمتی از این سؤال‌ها در قسمت بعد مورد بررسی قرار می‌گیرد، اما به‌هرحال نمی‌تواند به‌طور قطعی آن را رد کند؛ اگرچه ممکن است برخی ابعادی از آن برای عقل مبهم باشد؛ زیرا به‌طور کلی جزئیات و تفاصیل مسئله معاد، فراتر از عقل است و عقل نمی‌تواند همه جزئیات مورد اشاره در کتاب و سنّت آمده، را ثابت کند. علت این امر هم آن است که مقدمات لازم برای تشکیل برهان و اثبات تک تک جزئیات قیامت، در دسترس عقل آدمی نیست.[۴]

فقدان مانع برای عذاب جاودانه مشرکان

در قسمت قبل اشاره شد که مجازات مشرک به‌خاطر بقای اجزای علت تامّه («شرک» و «عدم بخشش خداوند») مقتضی عذاب بی‌نهایت است. در برابر این علت ممکن است ادعا شود که موانعی وجود دارد که

---

۱. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۴، ص ۵۶۴. در مورد این آیات دیدگاه‌های دیگری نیز وجود دارد که عذاب مشرکان را با وجود این استثناء جاودانه معرفی می‌کند؛ مثلاً: استثناء در آیه حاکی از بقاء قدرت خداوند یا اشاره به نجات کسانی است که مستحق عذاب جاودانه نیستند (مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۵، ص ۴۴۰) و ذکر آسمان و زمین در آیات سوره هود یا کنایه از دوام یا ناظر به برزخ است.

۲. بهجت‌پور، ***شناخت‌نامه تنزیلی***، ص ۲۳۵، ۲۵۱ و ۴۱۳.

۳. ابن‌عربی، ***الفتوحات المکیه***، ج ۳، ص ۶۹ ـ ۶۸.

۴. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱، ص ۱۸۳.

این علت را از تامّه بودن ساقط می‌کند؛ در نتیجه عذاب جاودانه‌ای هم وجود نخواهد داشت. برخی از این موانع در تحقیقاتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند،[۱] اما به‌نظر می‌رسد با تکیه به آیه ۴۸ سوره نساء بتوان از زاویه‌ای دیگر برخی این موانع را مورد بررسی قرار داد. از آنجایی‌که این آیه از جهت کشف لمّی و إنّی بر جاودانگی عذاب مشرکان دلالت دارد؛ از این‌رو در ادامه مهم‌ترین موانع احتمالی در برابر این دو نوع کشف بررسی می‌شود.

۱. موانع احتمالی در برابر کشف لمّی آیه ۴۸ سوره نساء

در قسمت قبل اشاره شد که آیه ۴۸ سوره نساء حاکی از آن است که عدم بخشش خداوند جزء اخیر علت بقای مشرکان در عذاب همیشگی، است؛ زیرا این افراد با شرک رابطه بین خود و پروردگار خود را قطع و به حریم خداوند تجاوزکرده‌اند؛ از این‌رو با عدم بخشش خداوند مستحق مجازات ابدی خواهند شد. با این وجود، حداقل سه مانع اساسی در دیدگاه مخالفان عذاب جاودانه در برابر این علت وجود دارد:

مانع اوّل: رحمت گسترده خداوند همه‌چیز [حتی جهنم][۲] را فرا می‌گیرد[۳] و بر غضب الهی سبقت گرفته است[۴] و نمی‌توان موردی را از آن استثنا کرد. این در حالی است که اگر مشرکانی در جهنم جاودانه باشند، نمی‌توانند سایه رحمت خداوند را مشاهده کنند. افزون بر این اگر روزی مشرکان از عذاب خلاص نشوند رحمت خدا بر غضبش پیشی نگرفته است؛[۵] به‌عبارت دیگر درست است که مشرکان به‌واسطه گناهان خود مستحق عذاب ابدی هستند، اما چرا خداوند با توجه به رحمت خودش، آنان را مورد عفو قرار نمی‌دهد؟» بدیهی است که در صورت مغفرت خداوند علت بقای عذاب مشرکان نیز از بین خواهد رفت.

بررسی: بر اساس آموزه‌های دینی رحمت خداوند به دو نوع: رحمت عام و خاص تقسیم می‌شود. بنابر روایات از «رحمت عام» با عنوان «رحمانیت خداوند» و از «رحمت خاص» با عنوان «رحیمیت» تعبیر می‌شود. در روایتی از امام صادق علیه‌السلام آمده است: «**وَاللهُ اِلهُ کُلِّ شيءٍ الرحمنُ بجميع خَلْقِهِ، الرحيمُ بالمؤمنين خاصَّةً**؛[۶] خداوند، معبود همه‌چیز است، رحمانیت او برای تمام مخلوقات و رحیمیت او مخصوص مؤمنان است.» از طرف دیگر در قرآن کریم دو صفت «توّاب» و «غفور» خداوند فقط با صفت «رحیم»

---

۱. رضایی هفتادر، اسماعیلی و زاهدی‌فر، «ارزیابی نظریه انقطاع عذاب جهنم در اندیشه دکتر صادقی تهرانی»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۹۲، ص ۵۸ ـ ۳۳.

۲. ابن‌عربی، ***فصوص الحکم***، ص ۳۵۲.

۳. اعراف / ۱۵۶؛ غافر / ۷.

۴. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۴۴۳.

۵. اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۶۷.

۶. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۱۱۴.

به‌کار رفته‌اند[۱] و در هیچ موردی با صفت «رحمان» استعمال نشده‌اند؛ بنابراین به‌نظر می‌رسد توبه‌پذیری و بخشش خداوند جلوه‌ای از رحیمیت خدا و مخصوص مؤمنان است، نه همه افراد. این نکته نشان می‌دهد که جذب «رحیمیت خدا» نیازمند تلاش و فراهم کردن ظرفیتی از جانب افراد است، بر خلاف «رحمانیت» که بدون هیچ تلاش و اقتضایی کل عالم هستی از جمله مشرکان را در برگرفته است.

از این‌رو اگرچه بر اساس «اعتقادما محو گناه، تفضل و لطف خداست»[۲] اما تا زمانی که شرک مشرکان باقی است، بر پایه آیه ۴۸ سوره نساء این لطف شامل حال آنان نخواهد شد؛ به‌عبارت دیگر اگر رحمت خداوند، مشرکان را نیز در برگرفته است؛ چه لزومی داشت قرآن کریم در دو آیه تأکید کند که هیچ بخششی شامل حال مشرکان نخواهد شد؟ در ادامه هم ثابت می‌شود که دلیل محکمی برای از بین رفتن شرک آنان در قیامت وجود ندارد. از سویی دیگر عذاب الهی احساسی و برای تشفی خویش نیست و رحمت خداوند را هم نباید مهر عاطفی تصور کرد؛ بلکه رحمت خدا این است که هر مستعدی را به کمال لایق آن برساند و همه نظام را بپروراند، با این‌چنین نگاهی نه‌تنها خلود با رحمت الهی منافات ندارد؛ بلکه از مقتضیات رحمت مطلق اوست.[۳]

مانع دوّم: اگر پذیرفته شود که ذات آدمی بر اثر گناه تغییر کرده و به موجود دیگری تبدیل شده باشد، باز می‌توان گفت: در این صورت هم خداوند به‌عنوان خالق مایشاء می‌تواند او را به حالت اولیه برگرداند؛ زیرا خداوندی که در دنیا گناهان را عامل تحول ذاتی مجرم قرار داده است، می‌تواند عذاب‌های جهنم را عامل دگرگونی ذات وی قرار دهد؛ به‌خصوص اینکه اختیاری نبودن عذاب در آخرت را نمی‌توان دلیل بر تأثیر نداشتن عذاب در تطهیر دانست؛ زیرا مصائب غیراختیاری در دنیا به روی انسان اثرگذار است.[۴]

بررسی: اولاً؛ شرط اساسی تطهیر گناهان توسط مصائب اعتقاد به خدای یگانه است؛ زیرا در این دنیا کفار هم سختی‌ها و مصائبی را همانند مؤمنان تحمل می‌کنند، اما تأثیری در طهارت آنان ندارد. در قرآن کریم آمده است:

> و در تعقیب آن گروه [دشمنان کافر] سستی نکنید؛ اگر شما درد می‌کشید آنان نیز همانند شما درد می‌کشند و[لی] شما چیزی را از خدا امید دارید که آنان امید ندارند.[۵]

ثانیاً؛ بدون شک خداوند خالق مایشاء (خلق‌کننده هر چیزی که بخواهد) است. از طرف دیگر خداوند در آیه ۴۸ سوره نساء به‌طور صریح اعلام می‌کند که هیچ مشیتی و خواستی برای بخشش مشرکان نیست،

---

۱. فصلت / ۳۲؛ بقره / ۱۷۳، ۱۸۲، ۱۹۲ و ۱۹۹؛ نور / ۱۰؛ حجرات / ۱۲.
۲. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۲، ص ۶۶۲.
۳. جوادی‌آملی، ***تسنیم***، ج ۲، ص ۴۱۸ ـ ۴۱۲.
۴. اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۵۷ ـ ۱۵۶.
۵. نساء / ۱۰۴.

اما در مقابل برای گناهان دیگر غیر از شرک چنین مشیّتی وجود دارد. حال با وجود این تصریح خداوند چگونه می‌توان ادعا کرد که «خباثت افراد امری عرضی است و امر عرضی زوال‌پذیر خواهد بود؟»[۱] به‌عبارت دیگر برای رسیدن به کمال علاوه بر فاعلیّت فاعل، قابلیّت قابل نیز لازم است. نتیجه منطقی این نکته آن است که برای رسیدن به کمال تنها فاعلیّت فاعل کفایت نمی‌کند؛ بلکه قابلیّت قابل نیز لازم است. در این بحث فاعلیت خداوند و گستره شمول رحمت او امری مسلم است، بحث بر سر این است که آیا افراد مجرم به‌صورت اختیاری قابلیت دریافت این رحمت را دارند؟

مانع سوّم: از نگاه برخی محققان خدا ذات انسان را به‌گونه‌ای آفریده که در اثر ارتکاب گناه، درونش به‌نحوی دگرگون می‌شود که از انسانیت خارج می‌گردد و حتی بدتر از حیوان خواهد شد. بدیهی است که این ذات، آفریده غیرخدا نیست و آفریننده‌ای غیر از خدا ندارد. در این‌صورت کسانی‌که از تناسب نداشتن عذاب جاودانه با گناه شرک سؤال می‌کنند، می‌توانند پرسش خود را به این شکل تغییر دهند که: «چرا خداوند ذات آدمی را به‌گونه‌ای خلق نکرد تا با گناهان موقت چنین آسیبی نبیند؟» به‌عبارت دیگر آیا خداوند نمی‌توانست انسان را به‌گونه‌ای خلق کند که با دیدن مجازاتی به اندازه جرمش پاک و وارد بهشت شود؟[۲]

بررسی: وجه قابل تأمل در این استدلال تکیه بر قدرت خداوند برای آفریدن، بدون توجه به حکمت الهی است. درحالی‌که اگر بر اساس حکمت الهی، انسان خلق می‌شود تا با اختیار خود به‌کمال نهایی رسد، محدود کردن این اختیار در حقیقت نقض غرض است. توضیح بیشتر پیرامون این جواب در ادامه در ضمن بررسی ماهیت انسان می‌آید.

۲. موانع احتمالی در برابر کشف إنّی آیه ۴۸ سوره نساء

پیش‌تر اشاره شد که آیه ۴۸ سوره نساء با کشف إنّی ثابت می‌کند که با وجود فاعلیت تامّ خداوند برای مغفرت، عدم بخشش مشرکان معلول عدم قابلیت بخشش آنان است و به‌همین خاطر در عذاب جاودانه خواهند ماند. با این وجود، از نگاه برخی محققان موضوع آیات و روایات در این زمینه، مشرک و کافر است؛ به‌عبارت دیگر این آیات به شکل قضیه حقیقیه بیان شده‌اند که هر کافر معاندی در آتش قرار می‌گیرد؛ از این‌رو اگر کفرش به ایمان و لجاجت او به حق‌پذیری تبدیل و مصداق مؤمن شود، این آیات و روایات وی را در بر نمی‌گیرند و این زمانی است که تطهیر شده باشد؛[۳] از این‌رو با تطهیر مشرکان عذاب جاودانه هم وجود نخواهد داشت.

---

۱. ابن‌قیم، ***حادی الارواح***، ص ۳۷۰ ـ ۳۶۵.
۲. اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۵۶.
۳. همان، ص ۱۵۵.

بررسی: در برابر این استدلال این سؤال مطرح می‌شود که آیا همه مشرکان و کافران در نهایت مومن می‌شوند؟ به‌نظر می‌رسد عقل نتواند به‌تنهایی به این پرسش جواب قطعی دهد،[۱] اما شواهد متون دینی نشان می‌دهد هویت برخی مجرمان به‌گونه‌ای تغییرنایافتنی می‌شود که قابلیت بخشش الهی را نخواهند داشت. قبل از اشاره به این شواهد یادآوری این نکته ضروری است که بحث درباره سرشت انسان را شاید بتوان مهم‌ترین مبحث انسان‌شناسی دانست. در طی قرون متمادی اذهان بسیاری از متفکران معطوف به شناسایی ذات انسان بوده است، اما مبهم بودن حقیقت انسان و نبود روش شناخت متقن و معتبر مایه سردرگمی آنان شده است.[۲] بر همین اساس برخی از متفکران به عجز انسان در شناخت و تعریف ماهیت خود اذعان کرده‌اند؛[۳] اما در تفکر اسلامی علاوه بر پذیرش پیچیدگی ماهیت انسان، اعتقاد بر این است که با تکیه بر منابع وحیانی متصل به خالق انسان (قرآن و روایات اسلامی) می‌توان قسمتی از این پیچیدگی‌ها را حل کرد. بنابراین اگر بر اساس متون دینی عذاب قیامت چیزی جز حاصل‌جمع اعمال اختیاری انسان نیست؛[۴] پس باید قبل از هر اظهارنظری در مورد جاودانه یا منقطع بودن عذاب مشرکان، جایگاه ماهیت انسان از حیث مختار بودن او، اولاً؛ در نظام احسن الهی و ثانیاً؛ در رفع عذاب‌های جهنم از نگاه منابع دینی مشخص شود.

رجوع به منابع دینی با این نگاه نشان می‌دهد خدای متعال در فرشتگان، عقل را بدون شهوت و در چهارپایان شهوت را بدون عقل و در فرزندان آدم هر دو را قرار داد. حال کسی که عقلش بر شهوتش غالب گردد، به‌یقین از فرشتگان بهتر بوده و آن‌که شهوتش بر عقلش غالب شود، به‌قطع از چهارپایان بدتر است.[۵] از طرف دیگر انسان از حیث انتخاب‌گری، در گزینش راه خیر و شر آزاد است[۶] و با انتخاب و اختیار خود مشخص می‌کند که از فرشتگان برتر یا از چهارپایان بدتر باشد. بنابراین اگر انسان مختار جزئی از نظام احسن و هدف از آفرینش او نیز رسیدن به کمال از طریق انجام افعال اختیاری است، باید اختیار او نیز با تمام لوازمش پذیرفته شود، حتی اگر این مسیر رسیدن به‌خاطر سوء اختیار فرد به جهنم منتهی شود؛ زیرا بدیهی است که اگر قرار باشد انسان بدون اختیار خود به اجبار آتش به کمال برسد، قطعاً کمال او اختیاری نخواهد بود. از این‌رو به‌نظر می‌رسد نقش عذاب جهنم در کنار اختیار انسان آن است که

---

۱. حاجی‌اسماعیلی و نصیری، «درآمدی به تحلیل‌ها و رویکردهای اندیشمندان اسلامی در مسئله جاودانگی انسان در عذاب اخروی»، ***مطالعات اسلامی***، ش ۸۶، ص ۶۵.

۲. برای نمونه: یونس / ۵۲.

۳. کاسیرر، ***رساله‌ای در باب انسان***، ص ۳۶ ـ ۳۴.

۴. برای نمونه: یونس / ۵۲.

۵. صدوق، ***علل الشرائع***، ج ۱، ص ۵ ـ ۴.

۶. انسان / ۳.

افراد در اثر این عذاب‌ها، با اختیار خود به طرف کمال بروند؛ به‌عبارت دیگر آتش جهنم نقش علت معدّه در کمال انسان را داراست، نه علت تامّه.

بر همین اساس منابع دینی به‌خوبی نشان می‌دهند که خداوند، انسان را در راه کمال کاملاً آزاد گذاشته است. این آزادی به‌حدی است که برخی انسان‌ها با انتخاب راه شرّ و اصرار بر آن به درجه‌ای می‌رسند که به‌هیچ وجه حاضر نیست با اختیار خود از راه باطل برگردد، حتی اگر معجزات و ادله فراوانی بر بطلان این راه وجود داشته باشد. برای اثبات این نکته می‌توان به ادله ذیل استناد کرد:

الف: بر اساس آیات قرآن روز قیامت دشمنان خدا به طرف آتش گرد آورده می‌شوند، سپس آنان را از حرکت باز می‌دارند تا گروه‌های دیگر به آنان ملحق شوند. وقتی به آتش می‌رسند، گوش و چشم و پوستشان به اعمالی که همواره انجام می‌دادند، شهادت می‌دهند، و[لی واکنش این دشمنان در برابر این شهادت این است که] آنان به پوستشان می‌گویند: چرا بر ضد ما گواهی دادید؟ می‌گویند: همان خدایی که هر موجودی را به سخن آورد، ما را گویا ساخت و او شما را نخستین بار آفرید و به‌سوی او بازگردانده می‌شوید:

وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ * حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.[۱]

از نظر غالب مفسران فقره: «لِمَ شَهِدتُّمْ عَلَيْنَا» در این آیات حاکی از اعتراض و توبیخ این دشمنان نسبت به شهادت دادن پوست علیه آنان است؛[۲] از نظر برخی دیگر این سؤال، برای رفع تعجب آنان از شهادت دادن پوست است،[۳] در بررسی این دو دیدگاه باید توجه داشت که سیاق این آیات و ظهور کلمه «لِمَ» حاکی از اعتراض است؛ زیرا در صورت مد نظر بودن تعجب شایسته بود از کلمات دیگری مثل: «أَنَّی» یا «کیف» استفاده می‌شد؛ چنان‌که قرآن کریم برای نشان دادن تعجب حضرت زکریا ﷺ از بچه‌دار شدن خود در سن پیری و نازایی همسرش، از واژه «أَنَّی» استعمال کرده است: «قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا».[۴] البته ممکن است در ضمن این اعتراض تعجب هم وجود داشته باشد. شاید به‌همین دلیل برخی محققان هر دو وجه را به‌عنوان معنای این فقره ذکر کرده‌اند.[۵]

---

۱. فصلت / ۲۱ ـ ۱۹.

۲. برای نمونه: طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۷، ص ۳۷۹؛ مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۲۰، ص ۲۵۰.

۳. رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۲۷، ص ۵۵۶.

۴. مریم / ۸.

۵. درویش، ***اعراب القرآن***، ج ۸، ص ۵۴۷.

به‌هر حال این اعتراض در زمانی رخ می‌دهد که این دشمنان: اولاً؛ مرگ و عذاب‌های همراه با آن را با تمام وجود خود لمس کرده‌اند؛ ثانیاً؛ فضای عالم برزخ و حوادث آن را دیده‌اند؛ ثالثاً؛ از قبر محشور شده و به طرف آتش حرکت داده شده‌اند؛ رابعاً؛ آتش جهنم را با چشم خوددیده‌اند؛ خامساً؛ گوش، چشم‌ها و پوست‌هایشان علیه آنان شهادت داده‌اند. در این مسئله فرقی نمی‌کند که شهادت این اعضا با نطق و صحبت کردن باشد، یا شهادت آنان به دلالت حال باشد، یا خداوند صوتی را در هر عضوی خلق کند.[۱] هر کدام از این احتمالات باشد، حجت به بهترین شکل بر آنان تمام خواهد شد. با این وجود به‌نظر می‌رسد شهادت به‌واسطه نطق با عبارت آیه هماهنگ‌تر است؛ زیرا در فقره: «... لِمَ شَهِدتُّمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنطَقَنَا اللَّهُ ...» ضمیر عقلاء به اعضاء و جوارح برگردانده شده است (شَهِدتُّمْ، قَالُوا) و این حاکی از آن است که این اعضاء و جوارح جزء عقلاء حساب شده‌اند؛ زیرا به آنها شهادت و نطق نسبت داده شده و این دو از شئون عقلاء است. از طرف دیگر قدر متیقن از فقره: «أَنطَقَنَا» معنای حقیقی آن؛ یعنی اظهار ما فی الضمیر از راه زبان و سخن گفتن است و نه معنای مجازی؛ زیرا کلمه «نطق» هیچ وقت در غیر انسان استعمال نمی‌شود، مگر به‌طور تبعی و همراه با نوعی از تشبیه.[۲] از این‌رو به نظر می‌رسد سخن گفتن و شهادت دادن پوست‌ها همانند سخن گفتن انسان همراه با درک و شعور باشد.[۳] در این صورت اعتراض این دشمنان به‌طور قطع قبیح‌تر خواهد بود.

ب) بر اساس آیات قرآن کریم منافقان در قیامت هم بر اساس نفاق خود حرکت می‌کنند: «(یادکن) روزی را که خدا همه آنان [منافقان] را بر می‌انگیزد و برای خدا نیز سوگند (دروغ) می‌خورند، همان‌گونه که (امروز) برای شما یاد می‌کنند و گمان می‌کنند کاری می‌توانند انجام دهند. آگاه باشید که آنان فقط دروغ گویند.»[۴] این آیه به‌خوبی نشان می‌دهد که نفاق به‌گونه‌ای با قلب منافقان آمیخته شده است که حتی برزخ و قیامت هم نمی‌تواند آن را از وجودشان جدا کند؛[۵] از این‌رو این افراد با اینکه می‌دانند چیزی بر خدا مخفی نیست، اما باز مطابق عادت گذشته سوگند دروغ می‌خورند.[۶] البته این روحیه چیزی جز همان ملکات نیست که در دنیا کسب کرده‌اند. آنان با این قسم‌های دورغ گمان می‌کنند در وضعیتی هستند که می‌توانند برای همیشه حق را بپوشانند و از بر ملا شدن دروغ خود جلوگیری به عمل آورند و

---

۱. رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۲۷، ص ۵۵۶ ـ ۵۵۵.
۲. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۸۱۱.
۳. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۷، ص ۳۷۹.
۴. مجادله / ۱۸.
۵. صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۲۸، ص ۲۱۶.
۶. مکارم‌شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۲۳، ص ۴۶۰.

با دروغگویی همانند دنیا خود را حفظ کنند.[۱] همان‌گونه که ملاحظه می‌شود این دروغ‌گویی منافقان زمانی رخ می‌دهد که: اولاً؛ مرگ را چشیده‌اند؛ ثانیاً؛ برزخ را دیده‌اند؛ ثالثاً؛ توسط خداوند مبعوث شده‌اند؛ رابعاً؛ صحنه‌های قیامت را دیده‌اند.

در اینجا ممکن است گفته شود که در قیامت مراحل مختلفی وجود دارد. در مراحل اولیه مشرکان تصور می‌کنند می‌توانند با دروغ از کیفرهای دردناک رهایی یابند، لذا طبق عادت دیرینه خویش متوسل به دروغ می‌شوند، اما در مراحل بعد متوجه می‌شوند که هیچ روزنه‌ای برای فرار وجود ندارد؛ از این‌رو افزون بر اعتراف به اعمال خود، هیچ حقیقتی را کتمان نمی‌کنند: «وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا»[۲] از این‌رو با استناد به این آیات نمی‌توان اصرار کافران و منافقان بر راه باطل خود را ثابت کرد. در جواب به این اشکال باید گفت که: اعتراف به گناه اعم از پشیمان بودن و تصمیم بر اصلاح است؛ به‌همین خاطر مشرکان بعد از وقوف در برابر آتش به‌صریح اعتراف می‌کنند: «ای‌کاش [به دنیا] بازگردانده می‌شدیم و آیات پروردگارمان را تکذیب نمی‌کردیم و از مؤمنان می‌بودیم»،[۳] اما بلافاصله خداوند می‌فرماید: «و اگر بازگردند، به همان اعمالی باز می‌گردند که از آن نهی شده بودند و قطعاً آنان دروغگو هستند».[۴] این آیه به‌خوبی نشان می‌دهد این افراد علی‌رغم اعتراف، تصمیمی جدی برای اصلاح ندارند و ماهیت آنان تغییری نکرده است.

این مطلب به‌گونه‌ای دیگر در روایتی از امام صادق‌علیه‌السلام آمده است: «همانا دوزخیان در دوزخ جاویدند؛ زیرا در دنیا این نیت را داشتند که اگر در آن جاوید بمانند، همیشه خدا را نافرمانی کنند و همانا اهل‌بهشت در آن جاویدند؛ زیرا نیت آنان در دنیا این بود که اگر همیشه در آن بمانند از خدا اطاعت کنند پس آنان و اینان به‌وسیله نیت، جاوید بمانند.»[۵] محققان زیادی از این روایت برای تأیید جاودانگی عذاب استفاده کرده‌اند؛[۶] زیرا در نظر اول این روایت برای حل «عدم تناسب جرم و جزای جاودانه» کافی به‌نظر می‌رسد، اما دو اشکال اساسی بر آن وارد است: اول؛ براساس فتوای نوع فقیهان عزم بر گناه، گناه نیست و کسی را به علت عزم بر گناه کیفر نمی‌کنند.[۷] دوّم؛ اگر عزم بر گناه، گناه باشد، این اشکال بر خود عزم

---

۱. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۹، ص ۱۹۴.
۲. نساء / ۴۲؛ مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۵، ص ۱۸۷.
۳. انعام / ۲۷.
۴. انعام / ۲۸.
۵. کلینی، ***الکافی***، ج ۲، ص ۸۵.
۶. جمشیدیان و آل‌رسول، «خلود و جاودانگی در بهشت و جهنم از منظر قرآن کریم»، ***مطالعات قرآنی***، ش ۳، ص ۹۲ ـ ۹۱؛ دهقانی محمودآبادی و بلانیان، «تحلیلی بر جاودانگی عذاب اخروی از دیدگاه ملاصدرا و تطبیق آن با آیات و روایات»، ***الهیات تطبیقی***، ش ۲، ص ۱۲۰.
۷. برای نمونه: شهید اول، ***القواعد***، ج ۱، ص ۱۰۷.

هم وارد می‌شود؛ زیرا این عزم هم محدود است و نمی‌توان گفت: عزم محدود و موقت، کیفری نامحدود دارد.[۱] بر همین اساس به تصریح برخی محققان «این روایت مورد عمل نیست و عالمان اسلامی بر پایه آموزه‌های دین، معتقد به تأثیر نیت در مجازات بدون رسیدن به مرحله عمل نیستند.»[۲] علاوه بر این سند روایت هم ضعیف است.[۳]

با این وجود باید توجه داشت که اگر روایت به‌همین مقدار بود، استدلال به آن در این بحث جایگاهی نداشت، اما امام علیه السلام پس از پاسخ مذکور، این آیه را تلاوت کردند: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ؛[۴] (ای پیامبر) [در جواب مردم] بگو: هر کسی بر اساس سیرت خود عمل می‌کند.» استناد به این آیه در روایت سه ثمره اساسی خواهد داشت: اولاً؛ این روایت مطابق با قرآن و محفوف به قرینه قطعی خواهد شد؛[۵] از این‌رو برای استدلال اعتبار کافی پیدا خواهد کرد. ثانیاً؛ در این روایت اصل جاودانگی عذاب برخی مجرمان مورد تأیید قرار گرفته است. ثالثاً؛ علت جاودانگی هم توضیح داده شده است: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ». «شاکله» غالباً بر حالت و طریقت اطلاق می‌شود، اما اطلاق آن از طرف امام بر «نیّت» حاوی این نکته است که نیّت تابعی از حالت و طریقت انسان است.[۶] از طرف دیگر در روایات آمده است: «أَصْلُ الْإِنْسَانِ لُبُّه»[۷] اصل و ریشه حقیقی هر انسان را قلب و روح او تشکیل می‌دهد و هر سنتی که در قلب و روح نفوذ کند، به منزه فصل مقوم جوهر هستی می‌شود؛ بنابراین با توجه به اینکه ملکات نفسانی نخست «حال» و سپس «ملکه» و پس از آن به‌منزله فصل هویت و نحوه وجود است، عمل صالح و فاسد نشانه اصل هویت انسان است؛ از این‌رو هر کسی را بر همان سریرت، نهان و نهاد او کیفر می‌دهند.[۸] از این‌رو ممکن است انسان‌هایی بر اساس هویت خود هیچ‌گاه از جهنم خارج نشوند؛ بنابراین بر اساس این توضیحات روشن می‌شود کشف إنّی آیه ۴۸ سوره نساء صحیح خواهد بود.

نتیجه

با توجه به مطالب ارائه شده در این نوشتار می‌توان گفت:

الف) بر پایه کشف «لمّی» و «إنّی» آیه ۴۸ سوره نساء گناه شرک مقتضای عذابی بی‌نهایت است.

---

۱. جوادی‌آملی، ***مبادی اخلاق***، ص ۱۷۶ ـ ۱۷۵.
۲. اسدی‌نسب، «نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان»، ***قبسات***، ش ۷۴، ص ۱۵۴.
۳. مجلسی، ***مرآة العقول***، ج ۸، ص ۱۰۴.
۴. اسراء / ۸۴.
۵. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۶۹.
۶. مجلسی، ***مرآة العقول***، ج ۷، ص ۸۵.
۷. صدوق، ***الامالی***، ص ۲۴۰.
۸. جوادی‌آملی، ***مبادی اخلاق***، ص ۱۷۶.

برای توضیح این مطلب می‌توان به چند نکته اشاره کرد:

کشف «لمّی» حاکی از آن است که «نبخشیده شدن گناه توسط خداوند علت بقای مشرکان در عذاب بی‌نهایت» و کشف «أنّی» حاکی از «عدم صلاحیت مشرکان برای بخشش» است.

علت بخشیده نشدن گناه شرک آن است که مشرکان رابطه عبودیت خود را با خداوند قطع کرده‌اند و با قطع شدن این رابطه دلیلی برای بخشش این گناه وجود نخواهد داشت.

فضای آیه ۴۸ سوره نساء به‌گونه‌ای است که امکان تخصیص آن و در نتیجه بخشیده شدن گناه شرک وجود ندارد.

ب) مهم‌ترین موانع در برابر کشف «لمّی» این آیه رحمت گسترده و قدرت و حکمت خداوند است. البته محتوای این آیه به‌خوبی این موانع را دفع می‌کند. مهم‌ترین موانع در برابر کشف «لمّی» این آیه امکان اصلاح مشرکان در آخرت است. البته متون دینی این مانع را دفع می‌کنند.

نتیجه: با وجود مقتضی و عدم مانع، آیه ۴۸ سوره نساء بر جاودانگی عذاب مشرکان دلالت دارد.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- ***قرآن کریم***.
- آلوسی، محمود (١٤١٥ ق). ***روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌سینا، حسین (١٤٠٤ ق). ***برهان شفاء***. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ابن‌عربی، محی‌الدین (١٩٧٧ م). ***الفتوحات المکیة***. قاهره: المجلس الاعلی لرعایة الفنون و الآداب الاجتماعیة.
- ابن‌عربی، محی‌الدین (١٣٧٠ ش). ***فصوص الحکم***. تهران: الزهراء.
- ابن‌فارس، احمد (١٤٠٤ ق). ***معجم مقاییس اللغة***. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن‌قیم، محمد (بی‌تا). ***حادی الارواح الی بلاد الافراح***. قاهرة: مطبعة المدنی.
- بهجت‌پور، عبدالکریم (١٣٩٤ ش). ***شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم***. قم: التمهید.
- جوادی‌آملی، عبدالله (١٣٨٨ ش). ***تسنیم***. تحقیق حسن واعظی‌محمدی، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (١٣٩٣ ش). ***مبادی اخلاق در قرآن***. قم: اسراء.
- حرعاملی، محمد بن حسن (١٤٠٩ ق). ***تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة***. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.

- درویش، محیی‌الدین (١٤١٥ ق). ***اعراب القرآن و بیانه***. دمشق: دار الارشاد.
- رازی، محمد بن عمر (١٤٢٠ ق). ***مفاتیح الغیب***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (١٤١٢ ق). ***مفردات ألفاظ القرآن***. بیروت و دمشق: دار العلم و الدار الشامیة.
- سبحانی، جعفر (١٤١٤ ق). ***محاضرات فی الالهیات***. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد (١٣٦٥ ش). ***الفرقان فی تفسیر القرآن***. قم: فرهنگ اسلامی.
- صدرالمتألهین، محمد (١٣٨٤ ش). ***تفسیر القرآن الکریم***. قم: بیدار.
- صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی (١٣٧٦ ش). ***الأمالی***. تهران: کتابچی.
- صدوق (ابن بابویه)، محمد بن علی (١٣٨٥ ش). ***علل الشرائع***. قم: کتاب‌فروشی داوری.
- طباطبایی، سید محمدحسین (١٣٨٠ ش). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن (١٣٧٢ ش). ***مجمع‌البیان لعلوم القرآن***. تهران: ناصرخسرو.
- عاملی (شهید اول)، محمد (بی‌تا). ***القواعد و الفوائد فی الفقه و الأصول و العربیة***. قم: بی‌نا.
- قدردان قراملکی، محمدحسن (١٣٧٩ ش). ***جهنم چرا؟***. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- قرائتی، محسن (١٣٨٣ ش). ***تفسیر نور***. تهران: مرکز درس‌هایی از قرآن.
- قیصری، محمد داوود (١٣٧٥ ش). ***شرح فصوص الحکم***. تهران: علمی و فرهنگی.
- کاسیرر، ارنست (١٣٧٣ ش). ***رساله‌ای در باب انسان. ترجمه بزرگ نادرزاده***، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ ق). ***الکافی***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر (١٤٠٤ ق). ***مرآة العقول***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مسعود، جبران (١٣٧٦ ش). ***الرائد***. ترجمه رضا انزابی‌نژاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (١٣٨٨ ش). ***آموزش عقاید***. قم: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- مطهری، مرتضی (١٣٧٢ ش). ***عدل الهی***. تهران: صدرا.
- مکارم‌شیرازی، ناصر و همکاران (١٣٧٤ش). ***تفسیر نمونه***. تهران: دار الکتب الاسلامیة.

ب) مقاله‌ها

- اسدی‌نسب، محمدعلی (١٣٩٣). نظام توحیدی قرآن، نافی جاودانگی عذاب مجرمان. ***قبسات***. ١٩ (٤). ١٧٤ ـ ١٤٧.

- امین‌ناجی، محمدهادی و همکاران (۱٤۰۰). واکاوی مفهوم خلود در جهنم با رهیافت معناشناسی همزمانی. ***مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی***. ۵ (۲). ۷۸ ـ ۵۳. doi.org/10.22034/isqs.202134462.1689
- ایزدی، جنان، صادقی حسن‌آبادی، مجید و یوسفی کزج، فاطمه (۱۳۹۵). خلود در عذاب جهنم از منظر ابن‌قیم جوزی و علامه طباطبایی. ***الهیات تطبیقی***. ۷ (۲). ۹٦ ـ ۸٦ doi.org/10.22108/coth.2016.20770
- جمشیدیان، نیره و آل‌رسول، سوسن (۱۳۸۹). خلود و جاودانگی در بهشت و جهنم از منظر قرآن کریم. ***مطالعات قرآنی***. ۱ (۳). ۱۰۸ ـ ۸۹.
- حاجی‌اسماعیلی، محمدرضا و نصیری، مصطفی (۱۳۹۰). درآمدی به تحلیل‌ها و رویکردهای اندیشمندان اسلامی در مسئله جاودانگی انسان در عذاب اخروی. ***مطالعات اسلامی: فلسفه و کلام***. ٤۳ (۲). ۹۰ ـ ٦۵.
- دهقانی محمودآبادی، محمدحسین و بلانیان، محمدرضا (۱۳۸۹). تحلیلی بر جاودانگی عذاب اخروی از دیدگاه ملاصدرا و تطبیق آن با آیات و روایات. ***الهیات تطبیقی***. ۱ (۲). ۱۳٤ ـ ۱۱۷.
- رضایی هفتادر، حسن و همکاران (۱۳۹۸). ارزیابی نظریه انقطاع عذاب جهنم در اندیشه دکتر صادقی تهرانی. ***پژوهش‌های قرآنی***. ۲٤ (۳). ۵۸ ـ ۳۳. doi.org/10.22081/JQR.2018.52187.2208

قیوم‌زاده، محمود (۱۳۸۹). بررسی مسئله دوام پاداش و کیفر اخروی با رویکرد قرآنی. ***پژوهش‌های فلسفی ـ کلامی***. ۲۵ (۲). ۱٤۲ ـ ۱۱۵. doi.org/10.22091/PFK.2010.157

- همامی، عباس و علی‌نجیمی، محسن (۱۳۹٤). بررسی عقلی و شواهد قرآنی، روایی بر اثبات مفهوم خلود به‌معنای عدم پیوستگی عذاب در جهنم. ***پژوهشنامه قرآن و حدیث***. ۹ (۲). ٦٦ ـ ٤۳.